

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.922.76-056.34-053.4:159.942

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Баташева Н.І.Інститут спеціальної педагогіки
Національної академії педагогічних наук України

У статті розкрито основний зміст поняття емоційної сфери. Охарактеризовані основні підходи дослідження емоційної сфери. Висвітлені особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку за даними експериментального дослідження. Описуються етапи діагностики емоційної сфери у дітей із затримкою психічного розвитку. Пропонується коротка характеристика рівнів розвитку емоційної сфери та причин труднощів під час ідентифікації, вербалізації, усвідомлення емоційних станів у цих дітей.

Ключові слова: емоційна сфера, компоненти емоційної сфери, методики діагностики емоційної сфери, рівні розвитку емоційної сфери, корекційно-розвивальна робота.

Постановка проблеми. Суттєве значення у процесі становлення особистості людини має розвиток емоційної сфери. Емоційна сфера є складною системою, яка відіграє важливу роль в психічному житті людини, супроводжуючи її діяльність, впливає на формування і розвиток пізнавальних процесів, становлення особистості, розвиток таких важливих якостей, як чуйність у ставленні до інших людей, їхніх переживань, власне емоційне самовідчуття, яке відображає цілісне ставлення людини до світу. Емоційна сфера як і всі психічні процеси формується під впливом навколишнього соціального середовища. Основними показниками емоційної сфери є сформованість у дитини дошкільного віку експресивного, перцептивного, когнітивного і вербального компонентів.

На сьогоднішній день у спеціальній психології актуальною є проблема дослідження емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку (ЗПР). Поглиблення знань про особливості емоційної сфери цієї категорії дітей сприяють розвитку пріоритетного в сучасній спеціальній психології системного підходу у подоланні негативних проявів розвитку дитини з особливими потребами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емоційна сфера є цілісним класом явищ, який охоплює і примітивні потяги і складні форми емоційного життя (Т. Павлій) [9]. Вона здійснює активацію, мотивацію і афективну оцінку дійсності, організовуючи цілісні форми поведінки, які вирішують прості та складні адаптаційні завдання (П. Анохін, С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, П. Симонов, К. Вілюнас, К. Ізард та ін.). До класу емоцій відносяться настрої, почуття, афекти, пристрасті, стреси. Це так звані «чисті» емоції. Вони включені у всі психічні процеси і стани людини. Будь-які прояви її активності супроводжуються емоційними переживаннями (Р. Немов) [8]. Вчені визначають залежність тілесних змін, психосоматичних симптомів, інших психічних процесів від емоцій (Л. Виготський, К. Вілюнас, П. Фресс, Ж. Піаже, Я. Рейковський, Є. Хомська, С. Томп-

сон та ін.), тому проблеми в емоційній сфері не можуть не вплинути на психічний розвиток (Г. Бреслав) [2].

Дослідження розвитку емоційної сфери в онтогенезі (О. Запорожця, Д. Ельконіна, П. Якобсона, Г. Бреслава, О. Изотової, О. Никифорової та ін.) визначають особливим етапом емоційного онтогенезу дошкільне дитинство [6; 13; 2; 7], оскільки в цей період формуються найважливіші емоційні новоутворення: переживання стають більш глибокими, усвідомленими, узагальненими, диференційованими, ускладнюється їх предметний зміст (О. Запорожець, Г. Кошелєва, М. Льюїс та ін.) [6], формується стійка система емоційних відносин (В. Мясіщев, П. Якобсон та ін.) [13], з'являється емоційна децентрація – здатність до співпереживання іншій людині (Г. Бреслав та ін.) [2], удосконалюється здатність до розпізнавання емоцій (А. Щегиніна та ін.) [12], ускладнюються мовні характеристики переживань (Н. Соловйова) [10], виникає емоційна корекція поведінки (О. Запорожець та ін.) [6].

У спеціальній психології дослідження багатьох вчених вказують на ознаки емоційного неблагополуччя, які в тій чи іншій мірі спостерігаються при будь-якому варіанті дизонтогенезу (Л. Виготський; Ж. Шиф, В. Лубовський та ін.). Наукові дослідження Н. Белопольської, О. Васильєвої, Т. Власової, К. Лебединської, В. Лебединського, В. Лубовського, Т. Стерніної, У. Ульєнкової, С. Шевченко та інших свідчать, що в клініко-психологічній структурі затримки психічного розвитку у дітей виявлено порушення емоційного розвитку, що зумовлює наявність серйозних труднощів їх соціалізації [3; 4; 11].

Особливості емоційної сфери дітей з ЗПР описувалися у зв'язку із вивченням їх загальних клініко-психологічних особливостей. Було визначено, що формування цієї аномалії розвитку відбувається як за рахунок сповільненого дозрівання емоційно-вольової сфери, так і за рахунок нейродинамічних і енцефалопатичних розладів, які гальмують темп розвитку пізна-

вальної діяльності. Виділено та описано варіанти затримки психічного розвитку, специфічні симптоми емоційного недорозвитку в цих варіантах, вплив емоційно-вольової недостатності на розвиток пізнавальної діяльності (М. Певзнер, Г. Сухарева, Т. Власова, В. Лубовский, К. Лебединська, В. Лебединський, І. Марковська, В. Ковальов).

Спеціально досліджувалися розуміння дітьми із ЗПР емоційного стану інших людей (Т. Стерніна) [11], особливості формування позитивного ставлення дітей дошкільного віку до близьких і однолітків (О. Васильєва) [3], розвиток механізмів емоційної виразності (І. Воропаєва) [5]. Емоції дітей з ЗПР шкільного віку вивчалися також у зв'язку з впливом їх особливостей на успішність у навчальній діяльності (І. Кулагіна, Н. Белопольська) [1]. Н. Белопольська також приділила належну увагу дослідженню емоційних компонентів зони найближчого розвитку у дітей з ЗПР [1]. Для дітей із ЗПР характерна, перш за все, неорганізованість, некритичність, неадекватність самооцінки (М. Певзнер, Т. Власова) [4]. Емоції дітей із ЗПР поверхові та нестійкі, внаслідок чого діти схильні до навіювань і схильні до наслідування, інфантильні.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, ряд питань, пов'язаних з дослідженням емоційної сфери дітей дошкільного віку із ЗПР, зокрема її компонентів (експресивного, перцептивного, когнітивного, вербального), залишаються ще не розкритими і вимагають подальшої розробки прийомів і методів корекції порушень емоційного розвитку цієї категорії дітей.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розкриття психологічних особливостей емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку за даними експериментального дослідження.

Виклад основного матеріалу. З метою дослідження особливостей емоційної сфери дітей дошкільного віку (5-7 років) із затримкою психічного розвитку нами було проведено експериментальне дослідження. Дослідження включало в себе два етапи. *Перший етап* дослідження спрямовано на виявлення особливостей експресивного, перцептивного, когнітивного, вербального компонентів емоційної сфери у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. *Другий етап* дослідження мав на меті визначити загальні особливості емоційного розвитку дошкільників із ЗПР та специфічні, які залежать від впливу освітнього середовища. Для цього використовувалися наступні діагностичні методики: «Емоційна ідентифікація» (Е. Ізотової), яка спрямована на виявлення особливостей ідентифікації емоцій різних модальностей у дітей дошкільного віку, індивідуальних особливостей емоційного розвитку; «Сюжетні картинки» (модифікований варіант Р. Калініної) дозволяє досліджувати соціальні емоції дошкільників із ЗПР, емоційне ставлення до моральних норм; бесіда (Т. Даниліна, В. Зедгенідзе, Н. Стьопіна, модифікація І. Кареліної), дозволяє дослідити вербальний компонент емоційної сфери; опитувальний лист (Н. Артюхіної, А. Щетиніної) призначений для виявлення особливостей емоційного стану дитини, дозволяє визначити її емоційне благопо-

луччя або неблагополуччя. У емпіричному дослідженні брали участь 100 дітей дошкільного віку, з них 50 дітей із затримкою психічного розвитку (ЗПР) та 50 з нормальним розвитком (НР) віком від 5 до 7 років.

Результати дослідження за методикою «Емоційна ідентифікація» показують, що особливостями емоційного розвитку дошкільників із ЗПР є зниження рівня диференціації емоцій (середній рівень – 54%, низький – 38%, високий – 8%) у порівнянні з дошкільниками з нормальним розвитком (високий рівень – 68%, середній – 26%, низький – 6%). Дошкільники із ЗПР демонструють меншу здатність до розуміння емоцій (62%), ніж дошкільники з НР (80%).

На відміну від дітей з НР діти із ЗПР часто помилялися в розумінні емоційних станів, не змогли ідентифікувати широкий діапазон емоцій «образа», «презирство», «відраза», «інтерес», «сором», «зздрість». Діти обох груп найбільш успішно впізнають емоції: радості, суму, гніву, страху, печалі, загалом за такими частинами обличчя як рот та брови. Деякі діти змогли виконати це завдання лише за допомогою дорослого. Крім того, ми звернули увагу на грубі помилки впізнання емоцій: діти частіше за інших плутають зображення подиву і страху, відрази і гніву, заздрості і радості. Більшість дітей з НР ідентифікували емоції з першої спроби, довго не думали над завданням, а діти із ЗПР розуміли інструкцію гірше, була необхідність в повторенні інструкції.

Було встановлено, що діти з більш вираженою затримкою психічного розвитку із ЗПР, обумовленою соціальною депривацією, гірше впізнають емоційні стани за мімікою обличчя.

Таким чином, можна припустити, що зазначені вище прояви труднощів у розумінні емоцій пов'язані з несформованістю відповідних образів-уявлень.

Необхідно відмітити, що наявність затримки психічного розвитку впливає на оволодіння словами і словосполученнями, що позначають ті чи інші емоційні переживання, тому більшість дітей під час пояснення значення емоційної піктограми не могли ґрунтовно пояснити ознаки, що свідчать про наявність емоції, а зображували її пантомімічно: «Цей гном плакса. У нього сльози і рот так» (демонстрування). Це є свідченням недостатнього досвіду розпізнавання власних емоційних переживань, бідного словникового запасу і елементарного вміння формулювати свої думки. Дітям дошкільного віку із ЗПР надавалася змістовна (вербальне пояснення способів виконання завдань, а також наочний показ) і предметно-дієва (сумісні дії з дитиною під час виконання діагностичних завдань) допомога, зменшувалася кількість піктограм і фотоеталонів для ідентифікації до 8 карток.

Кількість довільно відтворених емоцій дітьми із ЗПР менша (48%), ніж у дітей з НР (65%). Найкраще діти із ЗПР відтворювали емоції радості, гніву, суму, гірше страху, відрази, образи, зздрості.

Можна припустити, що недостатність відчуттів і обмеженість інтерпретації чуттєвого матеріалу, порушення регуляторних функцій ЦНС і умови виховання дошкільнят з ЗПР призводять до неповноцінного сприйняття ними емоційних станів інших людей і труднощів вираження власних емоцій.

З метою дослідження вербального компоненту емоційної сфери дітей дошкільного віку із ЗПР, а також визначення рівня усвідомлення дітьми власних емоційних переживань, ми провели бесіду (Т. Даниліна, В. Зедгенідзе, Н. Стюпіна, модифікація І. Кареліної). Враховуючи, що дослідження проводилося у різновіковій групі до 7 років, було скорочено модальний ряд. Так, дітям 5 років (середній дошкільний вік), задавали питання про переживання задоволення, незадоволення, радості, смутку, страху, злості. У бесіді з дітьми 5-7 років додавали питання про ситуації виникнення здивування, образи, сорому.

За результатами бесіди було встановлено, що 54% дітей із ЗПР мають середній рівень усвідомлення власних емоційних станів (задоволення, незадоволення, радість, сум, страх, гнів, образа, здивування, сором), який характеризується адекватним виділенням дітьми ситуацій, об'єктів, дій, що викликають переживання, під час опису емоцій. 34% дошкільників із ЗПР мають низький рівень, який характеризується труднощами під час виділення дітьми ситуацій, об'єктів і дій, що викликають переживання, під час відповідей на більшість запитань неадекватні відповіді або відмова відповідати. Усього 12% дітей дошкільного віку із ЗПР мають високий рівень усвідомлення власних переживань – адекватне виділення дітьми ситуацій, об'єктів, дій, що викликають переживання за усіма модальностями. У порівнянні з дітьми із ЗПР 58% дошкільників з нормальним розвитком мають середній рівень усвідомлення власних емоційних станів, 36% – високий рівень, 6% – низький рівень.

Таким чином, діти дошкільного віку із ЗПР відчують труднощі у вербалізації власних емоцій, станів, настроїв. Як правило, їм важко повідомити про настання втоми, про небажання виконувати завдання, про дискомфорт та ін. Причинами цього можуть бути: недостатній досвід розпізнавання власних емоційних переживань; негативний досвід взаємодії дітей із ЗПР з дорослими, що перешкоджає прямому і відкритому переживанню власного настрою; у тих випадках, коли власне негативне переживання усвідомлюється і дитина готова про нього розповісти, їй часто не вистачає для цього словникового запасу та елементарного уміння формулювати свої думки; дошкільники із ЗПР, зумовлену педагогічною занедбаністю, не мають зразків ефективного інформування іншої людини про власні переживання.

За результатами виконання діагностичних завдань за методикою «Сюжетні картинки» встановлено, що у порівнянні з нормою 58% дошкільнят із ЗПР правильно визначають гарні та погані вчинки на картинках, обґрунтовують свої дії з незначною допомогою, емоційні реакції адекватні, але виражені слабо. 34% дітей із ЗПР правильно визначають гарні та погані вчинки, але не можуть обґрунтувати свої дії, емоційні реакції неадекватні. 8% дітей – неправильно визначають вчинки, зображені на картинках, емоційні реакції неадекватні або відсутні. На відміну від дошкільнят із ЗПР, діти з нормальним розвитком демонструють тверде, непохитне і вельми

однозначне розуміння сутності гарних і поганих вчинків. 70% дітей з НР правильно визначають вчинки, обґрунтовують свої дії, емоційні реакції адекватні, але слабо виражені. 24% – обґрунтовують свій вибір (іноді називають моральну норму), емоційні реакції адекватні і проявляються в міміці, жестах. Правильно визначають гарні та погані вчинки, але не можуть обґрунтувати свої дії, мають слабо виражені емоційні реакції 6% дітей з НР.

Для дошкільників із ЗПР характерні незначна кількість понять морально-етичного змісту в словнику, неточності, примітивність розуміння їх значення, невелика кількість якостей, які використовувалися для опису, сформований адекватне емоційне ставлення до моральних норм. Під час виконання діагностичного завдання діти демонстрували відкритість форми мімічного реагування, в загальному давали адекватну моральну оцінку вчинку, зображеному на малюнку.

За результатами *опитувального листа* (Н. Артюхіної, А.М. Щетиніної) для педагогів визначено, що 68% дітей із ЗПР характеризуються емоційним благополуччям, 22% – не зовсім емоційно благополучні, 10% мають емоційне неблагополуччя. У той час 88% дошкільників з НР є емоційно благополучними і 12% – не зовсім емоційно благополучні.

Результати опитувальника свідчать, що діти дошкільного віку із затримкою психічного розвитку з труднощами адаптуються до нових умов, іноді виявляють емоції в неадекватних ситуаціях (сміються, коли розповідають сумну історію та ін.), рідко виявляють співчуття, співпереживання до однолітків, героїв казок та ін., у спілкуванні з однолітками та дорослими поводяться стримано, невпевнено, коло спілкування звужене, часто виявляють впертість і примхливість, іноді побоювання та надмірну обережність, рідко здатні керувати власними емоціями (стримувати сміх у ситуації, де він недоречний та ін.), іноді спостерігаються вегетативні прояви (почервоніння шкіри, пітливість, скутість рухів та ін.).

Таким чином, можна відмітити, що для дітей дошкільного віку із ЗПР характерні ознаки емоційного неблагополуччя, які негативно впливають на їх особистісний розвиток, спілкування, соціалізацію.

Висновки і пропозиції. Визначені експериментальним шляхом специфічні особливості емоційного розвитку дошкільників із ЗПР свідчать про необхідність організації комплексного цілеспрямованого впливу з розвитку експресивного, перцептивного, когнітивного і вербального компонентів емоційної сфери.

Враховуючи вище зазначене, корекційно-розвивальна робота має бути спрямована на розроблення та теоретичне обґрунтування психолого-педагогічних умов, а також розробку системи занять з формування у дітей уміння: розуміти власні емоції та почуття, розрізняти емоції та почуття інших людей через міміку, жести, виразні рухи, інтонації; на поліпшення емоційного самопочуття; подолання страхів і тривожності; на розвиток довільної саморегуляції емоційних станів.

Список літератури:

1. Белопольская Н. Л. Дифференциально-диагностическое значение изучения самосознания у детей с ЗПР / Н. Л. Белопольская. – С. 240-244.
2. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения / Г. М. Бреслав. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
3. Васильева Е. Н. Шестилетние дети: проблемы и исследования: монография / Е. Н. Васильева. – Н. Новгород, 1993. – 98-108 с.
4. Власова Т. А., Певзнер М. С. О детях с отклонениями в развитии / Т. А. Власова, М. С. Певзнер – М.: Просвещение, 1973. – 176 с.
5. Воропаева И. П. Коррекция эмоциональной сферы младших школьников / И. П. Воропаева – М.: Изд-во ИПК и ПРНО МО, 1993. – 56 с.
6. Запорожец А. В. Воспитание эмоций и чувств у дошкольника / А. В. Запорожец // Эмоциональное развитие дошкольника: Пособие для воспитателя детского сада / Под ред. А. Д. Кошелевой. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
7. Изотова Е. И., Никифорова Е. В. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика / Е. И. Изотова, Е. В. Никифорова. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 288 с.
8. Немов Р. С. Психология. В 3-х кн. Кн. 1: Общие основы психологи / Р. С. Немов. – М.: ВЛАДОС, 2006. – 687 с.
9. Павлий Т. Н. Некоторые подходы к изучению и коррекции эмоциональной сферы детей с задержкой психического развития / Т. Н. Павлий // Дефектология. – 2000. – № 4. – С. 36-42.
10. Соловьева Н. В. Особенности вербализации эмоциональных представлений дошкольниками [Электронный ресурс]: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07. – М.: РГБ, 2003 (Из фондов Российской Государственной библиотеки) <http://irbis.amursu.ru/DigitalLibrary/EBD/13.00.00/030011022.pdf>
11. Стернина Т. З. Понимание эмоциональных состояний другого человека детьми с нарушением умственного развития / Т. З. Стернина // Дефектология. – 1988. – № 3. – С. 8-15.
12. Щетинина А. М. Восприятие и понимание дошкольниками эмоционального состояния человека / А. М. Щетинина // Вопросы психологии.- 1984. – № 3. – С. 60-66.
13. Якобсон П. М. Психология чувств и мотивации / П. М. Якобсон. – Воронеж: МОДЭК, 1998. – 304 с.

Баташева Н.И.

Институт специальной педагогики
 Национальной академии педагогических наук Украины

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В статье раскрыто основное содержание понятия эмоциональной сферы. Охарактеризованы основные подходы исследования эмоциональной сферы. Освещены особенности эмоциональной сферы детей дошкольного возраста с задержкой психического развития по данным экспериментального исследования. Описываются этапы диагностики эмоциональной сферы у детей с задержкой психического развития. Предлагается краткая характеристика уровней развития эмоциональной сферы и причин трудностей при идентификации, вербализации, осознание эмоциональных состояний у этих детей.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, компоненты эмоциональной сферы, методики диагностики эмоциональной сферы, уровни развития эмоциональной сферы, коррекционно-развивающая работа.

Batasheva N.I.

Institute of Special Education
 National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

FEATURES OF EMOTIONAL SPHERE PRESCHOOL CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION

Summary

In the article the basic content of the notion of emotional sphere. To characterize the basic approaches of research of the emotional sphere. When covering especially the emotional sphere of preschool children with mental retardation according to a pilot study. Are described by stages of diagnosis of emotional sphere of children with mental retardation. It offers a brief description of the levels of development of emotional sphere and the causes of difficulties in identification, verbalization, awareness of emotional states in these children.

Keywords: emotional sphere, the components of the emotional sphere, methods of diagnostics of the emotional sphere, the levels of development of the emotional sphere, correctional and developing work.